

Klasik Dönem Entelektüel Analitik Düşünme Metodu: Ebû Bekir İbnü'l-Arabî ve Gazzâlî Örneği

¹Ramazan Biçer* and ²Serra Usta
¹Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Türkiye
²Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiye

Özet

Endülüs'te doğup büyüyen Ebû Bekir İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148), tefsir, hadis, fıkıh usulü ve kalam alanlarında eğitim görmüş bir velud âlimidir. İsbiliyye'de kadılık yapan İbnü'l-Arabî, Gazali ile sırf görüşmek için Endülüs'ten Bağdat'a gitmiş ve günlerce onunla aynı yerde kalmış ve ilmî tartışmalarda bulunmuştur. İbnü'l-Arabî, başta eğitim ve kalam olmak üzere diğer dini ilimlerin her alanında Gazzâlî ile tartışmıştır. On yıllık bir yolculuğun ardından memleketi Endülüs'e dönen İbnü'l-Arabî, Doğu'ya yaptığı bu yolculukta karşılaştığı durumları aktarırken aynı zamanda Doğu Müslümanları ile Batı İslam geleneği arasında eleştirel değerlendirmelerde bulunmuştur. İbnü'l-Arabî, zamanının Endülüslü ve Kuzey Afrikalı Müslümanlarının mezhepçi bağnazlığı, analitik olmayan düşünce tarzını ve taklit yöntemlerini de eleştirdi. Yazar bir yandan Gazali'yi eleştirirken diğer yandan yaşadığı ülkede ulemanın boykot edilmesine şiddetle karşı çıkmış, yönetimin Gazali'nin kitaplarını yasaklama emrini ciddi biçimde eleştirmiştir. Endülüs'te mezhepçi bağnazlığın kırılmasına ve Gazali'ye karşı boykotun kaldırılmasına bile önemli katkılarda bulundu. Bu çalışmada klasik dönem doğu ve batı Müslüman aydınlarının analitik düşünceye yaklaşımları, Ebu Bekir İbnü'l-Arabî ve Gazali örnekleri üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Doğu, Ebu Bekir İbnü'l-Arabî, Gazali, Bilimsel Tartışma, Analitik Düşünme.

Klasik Dönem Entelektüel Analitik Düşünme Metodu: Ebû Bekir İbnü'l-Arabî ve Gazzâlî Örneği

Abstract

Abu Bakr Ibn Al-Arabi (d. 543/1148), who was born and raised in Andalusia, is a velud scholar who was educated in the fields of tafsir, hadith, fiqh method and kalam. Ibn Al-Arabi, who was a judge in Isbiliyye, went to Baghdad from Andalusia just to meet with Ghazali and stayed in the same place with him for days and had scientific discussions. Ibn Al-Arabi had arguments with al-Ghazali in every field of other religious sciences, especially education and kalam. Returning to his hometown of Andalusia after a ten-year journey, Ibn al-Arabi conveyed the situations he encountered during this journey to the East, and at the same time made critical evaluations between Eastern Muslims and Western Islamic tradition. Ibn Al-Arabi also criticized the sectarian bigotry, non-analytic way of thinking and imitation methods of the Andalusian and North African Muslims of his time. While criticizing Ghazali on the one hand, the author, on the other hand, strongly opposed the boycott of the ulama in the country where he lived, and seriously criticized the administration's order to ban al-Ghazali's books. He even made an important contribution to breaking the sectarian bigotry throughout Andalusia and the abolition of the boycott against Ghazali. In this study, the approaches of the classical period eastern and western Muslim intellectuals towards analytical thinking, the examples of Abu Bakr Ibn al-Arabi and Ghazali are emphasized.

Keywords: East, Abu Bakr Ibn al-Arabi, Ghazali, Scientific Discussion, Analytical Thinking.

*Corresponding author: Address: Faculty of Theology, Sakarya University, TURKEY. E-mail address: rbicer@sakarya.edu.tr

1. Giriş

Dini ilimlerde analitik yöntemin temel esasları şunlardır: akıl kuramı başlığı altında akıl tanımları ve akıl-duyu ilişkisi, aklın kategorik aşamaları, akli bilgi ve vahyi bilgidir. Akıl yürütme, kıyas, tümevarım, analogi, burhan yöntemi, alemin ezeliyeti, Allah'ın tikelleri bilip bilemeyeceği, cismanî haşır, mucize gibi konular da dini alanda analitik düşünmenin ana konularını içermektedir. Ancak dini alanda analitik düşüncenin en belirgin sorun ise dinsel ilimlerde akıl ve nass ilişkisidir.

Bu doğrultuda Ebu Bekir İbnü'l-Arabî ile Gazzâlî'nin dini konularla ilgili düşünme serüvenlerinin süregelen sonuçlarını ve bu süreçte dini alanda meydana getirdikleri çözümsel farklılıkların ana akımda meydana getirdiği önyargılarla birlikte toplumsal değişime dair etkilerini incelemek mümkündür. Her iki alimin konuyla ilgili değerlendirmeleri üzerinde duracağımız klasik döneme ait bu tartışma ortamı, günümüz Müslüman entellektüelleri arasındaki eleştiri ve tahammülün sınır ve boyutlarına ışık tutacak metodik bir niteliğe sahiptir.¹

2. Endülüslü Alim: Ebû Bekir İbnü'l-Arabî

Endülüs'ün İşbiliyye şehrinde 468/1076 yılında doğan Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'nin babası dönemin ünlü âlimlerinden fakih Ebû Bekr Muhammed b. Abdullah b. Muhammed b. Abdullah İbn Arabî el-Meafirî'dir (ö. 493/1100). Medrese eğitimini önce babasından, daha sonra da yöredeki meşhur âlimlerden alan İbnü'l-Arabî, on yedi yaşlarında iken Endülüs'ten ayrılarak (Nisan 1092) babası ile ilim merkezi olan Bağdat'a doğru yola çıktı. Ancak onun doğu yolculuğunun ana gerekçesi, ününü duyduğu Gazzâlî ile karşılaşmak idi.

Endülüs ve Kuzey Afrika üzerinden, Abbasilerin başkenti Bağdat'a kadar ulaştı ve on yılı aşkın bu yolculuk esnasında, çeşitli din ve mezheplere mensup birçok bilginle görüştü. Onlarla çeşitli konular üzerinde fikir teatisi yaptı ve tartışmalarda bulundu. Daha sonraları ülkesine dönen İbnü'l-Arabî, 528 (1134) yılında İşbiliyye'ye kadı olarak tayin edildi. Bu görevinde ancak iki yıl kalabildi. Vazifesinden ayrıldıktan sonra sosyal hayattan kendisini tecrit ederek, eser yazmak amacıyla münzevi bir yaşamı tercih etti.²

Müellifin bu tavrının en önemli etkeninin, yöre ulemasıyla aralarında geçen tartışmalar olduğu anlaşılmaktadır. İbnü'l-Arabî, Endülüs'teki bu durumdan rahatsız olduğunu eserlerinin birçok yerinde vurgulamıştır. Hatta onun inzivaya çekilme nedeni de âlimlerin özellikle fukahânın sahip olduğu taassup olarak gösterilmiştir. Zira o dönemdeki Maliki mezhebi mensubu bilginler, hiçbir surette başka bir görüş ve düşünceyi hoşgörü ile karşılamıyorlardı.

İbnü'l-Arabî'nin yaşadığı dönemde yönetim Murabıtlar'ın elinde idi. Gazzâlî'ye (ö. 505/1111) yönelik yoğun bir eleştiri bulunmaktaydı. Onun *İhya-u ulumi'd-din* adlı kitabının Kurtuba'ya ulaşmasıyla, Maliki mezhebine mensup fakihler tarafından yakılmasına fetva verilmişti. Dönemin

¹ Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, *Sirâcü'l-mürîdîn fi sebîli'l-mühtedîn* (Kahire, Darü'l-kütübi'l-Mısıriyye, nr. 20384 'b'), 161.

² Ebû Abdullah Muhammed el-Merraküşî, İbn İzarî, *el-Beyanü'l-Mugrib fi ahbâri 'l-Endelüs ve'l-Magrib*, nşr. Colin-Georges-Seraphin 5 (Beirut: Darü's-sekaf, 1967):58.

kadısı İbn Hamdîn, Gazzâlî'yi tekfir edip, Sultan Ali b. Taşfin'in de desteğini alarak, halkın gözü önünde Gazzâlî'nin kitaplarını yaktırmıştı (503/1109). Kadının temel gerekçesi, İhya'nın içerisinde tasavvufi, felsefi ve kelimî konuların bulunmasıdır.³

Bağdad'da Gazzâlî ile karşılaşan ve onun yanında bir süre kalarak, bilimsel tartışmalarda bulunan İbnü'l-Arabî, Gazzâlî ile çok yönlü bir tartışma ve fikir alışverişinde bulunur. Gazzâlî'nin bir bilgi edinme yolu olan keşf anlayışını eleştiren İbnü'l-Arabî'nin bu tenkitlerini, İbn Teymiyye gündemine almış ve Gazzâlî'nin kalbin bir bilgi vasıtası olduğu görüşleriyle ilgili olarak kelimcülerin insafsız davrandıklarını söylemiştir. Zira ona göre kelam ve rey âlimleri, Gazzâlî'nin kastetmediği şeyleri, ona nispet etmişlerdir.

2.1. Ebû Bekir İbnü'l-Arabî: Eleştirel Düşüncenin Getirdiği Yenilikçi Metot

İbnü'l-Arabî'nin Bağdat'ta bulunduğu dönemde şehirde Nizamiye medresesi vardır. O, Bağdat'ta bulunduğu süreçte Nizamiye medresesinin eğitim programını derinlemesine inceleme fırsatı da edinmişti. Nitekim bu ilim seyahatinin ardından ülkesine döndüğünde, eserlerinde Doğu ve Batı eğitim sistemini değerlendiren önemli görüşlerini kaydetmiştir.⁴

Burada o, Doğu yani Nizamiye eğitim sistemini daha başarılı bulmuştur. İbnü'l-Arabî'ye göre çocuklara Endülüs medreselerinde, önce Kur'an öğretiliyor, ardından da edebiyat bilgileri veriliyordu. Bu aşamadan sonra İmam Malik'in *Muvatta'* adlı kitabını ezberliyorlardı. Ardından *Müdevvene*, ardından İbn Attar'ın (ö. 399/1008) *Vesâik*'unu okuyorlardı. Bu sıralama Gırnata'lı İbn Sehl'in (ö. 486/1093) *Ahkam*'ı ile son bulmaktaydı.

Bu tarz bir sıralamayı beğenmeyen müellife göre asıl tehlike, ülkesinde bulunan taassup ve bunun neticesi olarak da toplumun sadece kendi ülkesinin âlimleri ve eserleriyle yetinmeleridir. Yaşadığı çağın insanlarını tanımlarken, onların mezhep taassubunda ileri gittiklerini, delillere bakmaksızın inandıklarını, kendi mezhep anlayışlarına ters bir delil getirilse dikkate dahi almadıklarını, böylece taklidi din haline getirdiklerini anlatmaktadır. Bu konuda İbnü'l-Arabî şöyle demektedir: "Doğudan ilim sahibi bir insan gelse onu konuşturuyorlar, onu küçük görüyorlar düşünce ve akidesini gizletmek zorunda bırakıyorlar, o kimse de Maliki mezhebinden görünmek zorunda kalıyordu". İbnü'l-Arabî'ye göre medresede verilen eğitimin en sorunlu yönü, talebelere anlamına vakıf olmaksızın Kur'an'da yetkinlik kazandırılmaya çalışılmasıdır.

Doğu ve Batı İslam ülkelerinde uygulanan eğitim sistemini inceleyen İbnü'l-Arabî her iki metot hakkında görüşlerini sıraladıktan sonra kendisi bu konuda sentez niteliğinde şöyle bir eğitim sistemini ortaya koymuştur: akli temayüze sahip olan Müslüman bir çocuğa, inanması gereken konular öğretilmelidir. Daha sonra yazma işine geçilmeli, ardından matematik ilmi talim edilmelidir. Bundan sonra Arapça şiirler ezberletilmeli, sarf ve nahiv ilminden müteşekkil Arapça dilbilgisi öğretimi verilmelidir. Öğrenci on yaşını aştıktan sonra Allah'ın kitabına yönlendirilmeli, bu aşamada feraiz, matematik, ensab ilmi ve tıp ile ilgili alanları öğrenciye aktarılmalıdır. Bununla

³ Ebû Abdullah Muhammed el-Merraküşî, İbn İzarî, *el-Beyanü'l-Mugrib fî ahbâri 'l-Endelüs ve'l-Magrib*, nşr. Colin-Georges-Seraphin (Beyrut: Darü's-sekaf, 1967), s. 236.

⁴ Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, *el-Avâsım mine'l-kavâsım*, nşr. Ammar Talibi (Doha 1992), 367.

birlikte o bütün bu ilimlerin birer vesile konumunda olduğunu ve asıl maksada geçemeyeceğini de ifade eder. Ona göre ilimleri öğrenmenin temel amacı, Allah'ı tanımaya odaklanmak ve insanlara yararlı olmaya çabalamaktır.⁵

İbnü'l-Arabî'ye göre ilim yolcusu, bir alanda uzmanlaşmakla birlikte, diğer ilim dallarına kayıtsız da kalmamalıdır. Bu doğrultuda yazar, bilim dalları arası çalışmaları önermektedir. İbnü'l-Arabî'nin bu görüşleri, Gazzâlî'nin eğitim anlayışı ile uyumaktadır.

3. Hücetü'l-İslâm: el-Gazzâlî

Gazzâlî, Hicri 450 (Miladi 1058) yılında İran'ın Horasan bölgesinin Tus şehrinde doğmuştur. İlk öğrenimini Tus'ta Ahmed bin Muhammed er-Razikânî'den almış, daha sonra Cürcân şehrine giderek Ebû Nasr el-İsmailî'den eğitim görmüş; daha sonra da 28 yaşına kadar Nişabur Nizamiye Medresesi'nde öğrenim görmüştür. Hocası, İmam-ı Harameyn lakaplı Abdümelik el-Cüveynî, 1085 yılında ölünce Gazzâlî, Nişabur'dan Büyük Selçuklu Devleti'nin veziri Nizâmülmülk'ün yanında bulunmuştur. Nizâmülmülk'ün huzurunda olan bir toplantıda verdiği cevaplarla diğer bilginlerden üstünlüğünü kanıtlayarak 1091 yılında Bağdat'taki Nizamiye Medresesi'nin baş müderrisliğine tayin edilen alim, burada bilgisi ve edindiği öğrenci topluluğuyla kısa sürede ün ve saygınlık kazandı.

Gazzâlî'nin yaşadığı dönemde İslam âleminde siyasî ve fikrî olarak büyük bir karmaşa hâkimdi. O, kesin bilgiye ulaşabilmek için felsefî anlamda şüpheyi krizine düşen ve bunun sonucunda tahkiki imanı elde etmiş yegâne İslam düşünürlerinden biri olmuştur. Gazzâlî bulunduğu toplumda soran, sorgulayan, bir şeyin özüne vakıf olmak için durmaksızın çalışan bir düşünce insanı olmuştur. Onun düşünce yönteminde öne çıkan yönü bilmeye olan iştihak ve sorgulama, şüphe etme cesareti olarak niteleyeceğimiz metodik şüphesidir.

O, bu durumunu şöyle açıklamıştır: “Gençliğimin ilk yıllarımdan şu zamana kadar, aralıksız bir şekil de aradığım bu gerçeğin denizinin dalgaları ile boğuşuyorum. Hiçbir şekilde ara vermeden bir korkak gibi değil, aksine cesaretli bir şekilde denizin karanlık diplerine kadar dalıp çıkıyorum. Böylece her karanlık dökülüyor, her sorun üzerine çullanıyor, her tehlikeyi göğüslüyor, her fırka ve grubun, mezhebin esrarını keşfetmeye çalışıyorum.”⁶

3.1. Gazzâlî'ye Göre Şüphe ve Analitik Düşünce

Gazzâlî'nin metodik şüphesi onu ilimlerde derinleştirmiştir. İlme ulaşma yolunda sorgulayıcı ve analitik düşünme hem öğrenmenin hem de üretken olabilmenin temeli mahiyetindedir.

“Benim asıl amacım her şeyin iç yüzün ve mahiyetini öğrenmek olduğuna göre ilk önce bilginin

⁵ Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, nşr. M. Abdülkadir Ata, 4 (Beirut: Darü'l-fıkr, t.y):1795.

⁶ Gazzâlî, *el-Munkizü Mine'd-Dalâl ve Tasavvufi İncelemeler*, Çeviren: Salih Uçan, İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2014. s. 14-15.

mahiyetini öğrenmem gerekir. Acaba bilgi nedir? Bu sorunun ardından açık bir şekilde içim de belirdi ki (ilm-i yakîn) kesin bilgi içinde şüphe olmayacak şekilde ortaya çıkması ve bu belirmenin hiçbir vehim ihmali taşımamasıdır. Hatta böyle bir ihtimalin bile olmamasıdır. Yanılgıdan uzak olmak, kesin bilginin öyle ayrılmaz bir parçası olmalı ki mesela, değneği yılan haline getiren bir sihirbaz ortaya çıkıp da bu bilginin asılsız olduğunu söylese bu iddia bile o bilgiden şüphe etmeye ya da reddetmeye yol açmamalıdır.”⁷

Tüm bildiklerini düşünce süzgecinden geçiren Gazzâlî duyu organları yolu ile elde ettiği bilgiler (mahsusat) ile zaruri akıl prensipleri (zaruriyet) dışındaki tüm bildiklerinin bu vasıftan yoksun olan bilgiler olduğunu ifade etmiştir. “Duyu organlarına nasıl güvenilir? Bunların en kuvvetlisi görme duyusu olan gözdür. Göz gölgeye bakınca onu durgun, hareketsiz zanneder ve yerinden hareket etmediğine hükmeder. Fakat bir süre sonra tecrübe ve gözlem ile anlar ki durgun zannettiği gölge hareket halindedir. Duyu organı belirli bir hüküm veriyor, ama akıl bu hükmü yalanlıyor.”

Delilin de temel akıl prensiplerine dayanılarak ortaya konduğunu, fakat temel akıl prensiplerinden kuşku duyduğuna ve kabul etmediğine göre delil meydana getirmek mümkün değildir. Gazzâlî'nin bu araştırma tutkunluğu, bu inceleme titizliği, bu çevik ve cüretli aklı, O'nu günün birinde gördüklerinden, okuduklarından, inandıklarından şüphe duymaya götürmüştür. Ancak zamanla bu kuşkunun etkisi azalmıştır. Bu ağır şüphe kaybolup giderken yerini daha hafif, daha yumuşak bir şüpheye bırakmıştır. Bu ikinci şüphe evresi kurtuluşu müjdeleyen, kurtuluş yolunda ilerlerken karşılaşılan şüphedir.

Gazzâlî'nin şüpheciliğinin birinci devresi sezîş gücüne dayanan ve teolojiye de aykırı olmayan bir delille böylece sonra erer. O, bu evrede bir nevi bilgi teorisi yapmıştır. Akıldan ve duyulardan şüphe etmiş, neticede ilahi bir nurla aklî bilgilerin sağlamlığına inanmıştır. Şüpheden yakîne geçmesini bilmiştir.

Gazzâlî: “Şüphe insanı Hakk'a götürür. Şüpheden korkulmaz, şüphecilik insanı Hakk ve hakîkate ulaştırır. Şüphe etmeyen bir kimse derinlemesine araştırma ve inceleme yapamaz. Şüphe baktırır ve böylece bakan görür. Gören de hakkı ve hakikati görür. Şüphe etmeyen kimse bakmaz, bakmayan da göremez.”⁸

3.2. Gazzâlî'nin Dönemin Âlimlerine Eleştirel Bakışı

Bildiği her şeyi bir şüphe ve araştırma sürecinden geçiren Gazzâlî, ilmi ve fikri serüveninin sonunda tüm şüphelerini bir bir nihayete erdirmiştir. Ardından dönemin hakîkati araştıran âlimlerini dört sınıfa ayırır. Bâtınîler: Hakîkatin "imam"dan talim yolu ile öğrenileceğini kabul ederler. Filozoflar: Hakîkatin bürhan, delil ve mantıkla öğrenileceğini kabul ederler. Kelâmcılar: Rey ve istidlâl sahibi olduklarını kabul ederler. Mutasavvıflar: Hakîkatin keşf ve ilhamla öğrenileceğini kabul ederler.⁹

⁷ Gazzâlî, *el-Munkizü Mine'd-Dalâl*, s. 94.

⁸ Gazzâlî, *Mizanü'l-Amel, Amellerin Ölçüsü*, Çeviren: Remzi Barışık, Ankara: Kılıçaslan Yayınları, 1970, s. 366.

⁹ Süleyman Uludağ, *İslam Düşüncesinin Yapısı*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2015, s. 18.

Gazzâlî her birinin yakîne ulaşma yöntemini eleştiri süzgecinden geçirmiş, sağlam bir temel olmaksızın ilmin nihai kaynağı olarak kabul ettikleri dayanakları ele alarak değerlendirmiştir.

Kelâmcılar: Bu ilmin gayesi, ehl-i sünnet inancını bidatçıların vesvese ve kuruntularına karşı korumaktır. Yani muarızlarının içine düşmüş oldukları çelişkileri gün yüzüne çıkarmak ve muarızlarını farkında olmadan kabul etmiş oldukları prensiplerle susturmaktır. Oysa ki bu yöntem, zarurî akıl prensipleri dışında hiçbir prensibi kabul etmeyen kimsenin işine fazla yaramazdı. Gazzâlî bu ilim dalını inceledikten sonra bu ilim dalının kendi maksadı açısından yeterli, fakat amacı açısından yetersiz olduğuna kanaat getirdi.¹⁰

Bâtıniler: Bunlar da kendilerinin öğrenmeyi esas aldıklarını, bilgiyi masum olan bir imamdan almayı özellik haline getirdiklerini ifade ederler. Gazzâlî'ye göre Bâtınilerin ana özelliği "öğretmeye ve öğrenmeye" her şeyin üstünde önem vermesi, ayrıca her öğreticinin ihtiyaca cevap veremeyeceğini, yanılmaz bir öğreticinin var olması gerektiğini ısrarla belirtmeleridir. Fakat Bâtıniler hakikate ulaşmada masum imam ve bir öğreticiye muhtaç olduklarını kabul etseler de biri çıkıp yanılmaz öğretmen gerekli olduğu görüşünü kabul edip yanılmaz öğretmenin bilgisini ortaya getirin, onun öğrettiklerinden biz de faydalanalım, derse o zaman bunlar olduğu yerde kalarak şöyle derler: "Mademki bu görüşümü kabul ettin, yanılmaz öğretmeni sen kendin ara. Benim amacım bu kadar idi." diyerek aslında kendi cahilliklerini örtmeye çalışırlar.¹¹

Felsefeciler: Bu grubu Dehriler, Tabiatçılar ve İlahiyatçılar olarak üçe ayırır. Gazzâlî'ye göre felsefeciler üç meselede küfre, on meselede bid'ata girmişlerdir.¹² Hakikatin bilgisine bu yolla da ulaşamayacağını belirten Gazzâlî felsefeden de yüz çevirmiştir. Bunun gerekçesi de şudur: "Çünkü akıl her şeyi kapsamına alacak yeterlilikte olmadığı gibi bütün karmaşık problemleri örten kara perdeyi kaldırmaya da elverişli değildir."¹³

Gazzâlî'nin sûfliğe bakışı ve eleştirisi: Bunlar mükâşefe ve müşâhede ehli olduklarını belirtirler. Allah yolunu tutmuş kişilerin sadece sûfiler olduğunu, akıl ve hissin kişiyi yanılttığını ve bunların yakîne ulaştıramayacağını idrak edince, güvendiği bilgi kaynağı olarak tecrübî ve sezgi ağırlıklı kalbî bilgiyi kabul etmiştir. Gazzâlî'de sezgi ağırlıklı kalbî bilgi, onun hakikati bulma yolunda yaşamış olduğu düşünce sancısı sonucunda ortaya çıkmıştır. Gazzâlî, yaşadığı şüphe krizinden sonra, zihin dünyasında geçirmiş olduğu değişim ve dönüşüm ile birlikte düşünce ve bilgi sistemini yeniden inşa etmiştir. Bu yoğun değişimi eserlerine de yansıtmıştır. Onun hakikat arayışı tasavvufu nihayet bulmuştur. Din adına ortalıkta dolaşan bilgilerin içinde, sadece tasavvufun ona insan sorununu çözecek somut bir model sunması tasavvufa öncelik kazandırmıştır. Aslında bu şekilde tasavvufa vurgu yapmakla o, bilgiyi, tefekkürü ve duyguyu ahenkli bir bütün haline getirerek bilgi sistemini dönüştürmeye, ilim-amel birlikteliğine dayalı bilgiye ulaşacağına inanmıştır. Yine de dönemin sufilerine sert eleştirilerde bulunmuştur.

"Şu kadar var ki, zamanımızın mutasavvifesi, bâtınları fikir zevkenden ve amelin inceliklerinden

¹⁰ Gazzâlî, *el-Munkizü Mine 'd-Dalâl*, s. 15.

¹¹ Gazzâlî, *el-Munkizü Mine 'd-Dalâl*, s. 16-18, 158.

¹² Gazzâlî, *el-Munkizü Mine 'd-Dalâl*, s. 122-131.

¹³ Gazzâlî, *el-Munkizü Mine 'd-Dalâl*, s. 17.

mahrum olup, tenhalarda Allah'ı zikirle ünsiyet edemediklerinden, bir sanat ve bir meşgaleleri olmadığından, tembelliğe alışkın olup çalışmak kendilerine ağır geldiği için, kazanç yolunu bırakıp, dilencilik ve insanların sırtından geçinme yolunu tercihle diyar diyar dolaşmayı uygun buldu. Onlar için inşa edilmiş kervansaray ve tekkelerde dolaşarak, oralarda gelen geçene hizmet edenleri kendilerine bağladılar. Kendi akıl ve dinlerini maskara ettiler. Çünkü iş ve güçleri riya ve gösteriş, şan ve şöhret kazanmak, türlü hilelerle servet edinmektir. Tekkelerde bir tesirleri yoktur. Müridlere faydalı bir terbiye vermez, onları kötülüklerden men etmezler. Yünden ve deriden elbise giyer, tekkelerde keyiflerine bakarlar. Bunlar, Allah'ın sevmediği, gadab ettiği kimselerdir. Zira Allah, boş duran, işsiz güçsüz serserice dolaşan gençlere gadab eder. Bunları da yolculuğa sürükleyen gençlik ve işsizliktir... Tasavvuf tamamen çöküntüye uğradı ve mahvoldu.”¹⁴

Gazzâlî, hakîkati talep edenlerin ilmi yöntemlerini inceleyerek onları düşünce süzgecinden geçirir ve eksik yönlerini tespit ederek öncelikle doğru bilgiye ulaşmanın önemini vurgular. Yakîn olanın elde edilebilmesi için sarsılmaz bir temelin gerektiğini savunan Gazzâlî, herbir insanın zorunlu olarak bildiği ve şüphe etmediği bilgiye ulaşmanın önemine işaret etmektedir.

Gazzâlî, felsefenin bazı kısımlarını özellikle de metafiziği eleştirdiği halde mantığa ve açık seçik analitik düşünceye büyük saygı gösterir. Ona göre mantık, doğru tanım ve kıyası, yanlış tanım ve kıyastan, kesinlik ifade eden bilgileri, kesinlik ifade etmeyen bilgilerden ayıran bir ilimdir. Mantık ilmi, diğer bütün ilimlerin ölçüsü konumundadır.

Gazzâlî, filozofların mantık ilmi ile ilgili hükümlerinin doğru olduğunu, fakat mantığın sadece onlara ait bir ilim olmadığını zikreder. Ona göre mantık, kelamcıların “Kitap en-Nazar” adını verdiği sanatın kendisidir. Filozoflar, bu ifadeyi kendi arzularına uyararak mantık şeklinde değiştirmişlerdir. Gazzâlî, mantığın İslam alimleri tarafından “Kitap en-Nazar” ismi dışında bazen “Kitap el-Cedel” bazen de “Medarik el-Ukul” ismiyle kullanıldığını, güçsüz ve akıllı görünmek isteyen kişilerin mantık ilmini duyunca bunun, kelamcılarının bilmediği yabancı bir sanat olduğunu ve filozoflardan başka kimsenin bu sanattan haberdar olmadığını zannettiklerini ifade eder. Gazzâlî, *el-Kıstasü'l-Mustakim* adlı eserinde mantığın temel konularından olan kıyas çeşitlerini “ölçü: mizan” olarak isimlendirmekte ve buna delil olarak da “Rahman, 1-9” ve “Hadid, 25.” ayetlerini göstermektedir. Aristoteles'e Muallim-i Evvel Farabi'ye de Muallimi Sani denmesinden rahatsızlık duyduğu anlaşılan Gazzâlî, aynı eserde ilk öğreticinin Allah, ikinci öğreticinin Cebrail ve üçüncü öğreticinin de Peygamberler olduğunu ifade ederek mantığın kaynağını vahye dayandırmaktadır.¹⁵

¹⁴ Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, Çeviren: Ahmet Serdaroğlu, (İstanbul: Bedir Yayınevi, 2017), II, s. 635.

¹⁵ İbrahim Çapak, *Ebu Hamid El-Gazali'nin Mantık Anlayışı*, Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003, s. 4.

Sonuç

İslam medeniyetinin iki öncü merkezinin analitik düşüncesini yansıtan bu değerlendirmede Ebu Bekir İbnü'l-Arabi ve Gazzâlî'nin konuyla ilgili yaklaşımları incelenmiştir.

İbnü'l Arabi taassub zincirine bağlı kimselerin içerisinde bulunmuştur. Bu insanlar taklide bağlı bir imanı benimsemişler, farklı düşünce ve yöntemlere kendilerini tümüyle kapatmışlardır. Bununla kalmayarak kendi karanlık zihinlerini topluma dayatma çabası içinde olmuşlardır. Ebu Bekir İbnü'l Arabi böyle bir toplumda sistemli, eleştirel ve hür düşünmenin bir yolunu bulmuş ve zor olan bir şeyi başarmıştır; özgün düşünebilmeyi. Kùltürler arası etkileşim ile eğitim sistemini de içine alarak yeni öneriler geliştirmiş, sadece eleştirel değil analitik ve çözümsel metodu da kullanmıştır.

Gazzâlî ise İslam düşünce yapısının radikal ve göz dolduran isimlerinden biri olmuştur. Hakîkate ulaşma serüveninde göstermiş olduğu kararlılığı en belirgin yönüdür. O, güvendiğimiz bedihî ve hissî bilgileri bile eleştiri süzgecinden geçirmiş, tüm yaşamını bunların doğruluklarını sorgulamaya adanmıştır. Hakîkati bulma gayreti ve kelâm, İslam felsefesi, mantık, tasavvuf gibi ilim dallarına ait fikirleri, geniş kitlelerin onun eserlerine ilgi duymasını sağlamıştır.

Her iki yakanın seçkin alimlerinden olan bu düşünürler, analitik düşünceyi teşvik etmişler ve bunu dini bir zorunluluk olarak görmüşlerdir. Onların bu yaklaşımlarının genel kabul gördüğü dönemlerde İslam dünyası ileri düzeyde bir medeniyet sergilemiş, bu metottan uzaklaştığı süreçlerde ise çöküş yaşamıştır. Hem İbnü'l-Arabi hem de Gazzâlî, eleştirel düşünmeyi, analitik düşünmenin bir öncüsü kabul etmiş ve bu konuda akli kullanmanın bir tezahürü olan mantığın anahtar rolü üzerinde durmuşlardır.

Kaynakça

Biçer, Ramazan. Klasik Dönem Entelektüel Bir Tartışma Metodu Örneği: Ebû Bekir İbnü'l-Arabi'nin Gazzâlî'ye Eleştirel Yaklaşımı. *İslâm Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlâkı*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019.

Çapak, İbrahim. *Ebu Hamid El-Gazzâlî'nin Mantık Anlayışı*. Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003.

Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, Ahkâmü'l-Kur'ân, nşr. M. Abdülkadir Ata, Beyrut: Darü'l-fikr, t.y.

Ebû Bekir İbnü'l-Arabî. *el-Avâsım mine'l-kavâsım*. nşr. Ammar Talibi. Doha 1992,

Ebû Bekir İbnü'l-Arabî. *Sirâcü'l-mürîdîn fi sebîli'l-mühtedîn*. Kahire, Darü'l-kütübi'l-Mısriyye, nr. 20384 'b', 161.

Gazzâlî, Ebu Hamid. *el-Munkizü Mine'd-Dalâl ve Tasavvufî İncelemeler*. Çeviren: Salih Uçan, İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2014.

Gazzâlî, Ebu Hamid. *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*. Çeviren: Ahmet Serdaroğlu. İstanbul: Bedir Yayınevi, 2017.

Gazzâlî, Ebu Hamid. *Mîzanü'l-Amel, Amellerin Ölçüsü*. Çeviren: Remzi Barışık, Ankara: Kılıçaslan Yayınları, 1970.

İbn İzarî, Ebû Abdullah Muhammed el-Merraküşî. *el-Beyanü'l-Mugrib fî ahbâri'l-Endelüs ve'l-Magrib*, nşr. Colin-Georges-Seraphin. Beyrut: Darü's-sekafe, 1967,

Uludağ, Süleyman. *İslam Düşüncesinin Yapısı*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2015.